

Anna Brzozowska-Krajka

Folklorystyczne przesłanki kulturowej jedności Europy

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 6, 39-48

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Brzozowska-Krajka

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin

Folklorystyczne przesłanki kulturowej jedności Europy¹

Zdaniem czołowego amerykańskiego folklorysty D. Ben-Amosa egzystencja folkloru zależy przede wszystkim od społecznego kontekstu, którego determinanty geograficzne, językowe, etniczne i zawodowe określają wszelkie jakości i formy „przedestylowane przez tryby czasu”². Folklor może być więc „starym winem w nowych butelkach”, lecz także „nowym winem w starych butelkach”³. Te bardzo obrazowe, metaforyczne określenia wskazują na ścisłą korespondencję czy swoistą grę między starym a nowym, tradycją a współczesnością. Korespondencja ta istotna jest również z perspektywy problemu dziedzictwa kulturowego współczesnej Europy początku wieku i nowego tysiąclecia – poszukiwania wspólnych korzeni jako podstawy europejskich procesów integracyjnych. Ta idea stała się przedmiotem dyskusji podczas VII kongresu The International Society for Study of European Ideas (ISSEI) w Bergen (Norwegia, 14–18 sierpnia 2000 roku) – forum naukowego międzynarodowej organizacji zajmującej się promocją

¹ Niniejszy tekst stanowi zmienioną wersję artykułu pt. *Pan-European Proliferation of Folk Motifs: A Cure for Fragmentation?* opublikowanego w: *East-Central European Traumas and a Millennial Condition*. Eds. Z. Białas, W. Krajka. Boulder–New York–Lublin 1999, s. 5–18.

² Por. D. Ben-Amos: *Toward a Definition of Folklore in Context*. In: *Toward New Perspectives in Folklore*. Eds. A. Paredes, R. Bauman. Austin–London 1972, s. 5.

³ B. A. Botkin: *A Treasury of American Folklore*. New York 1944, s. XXII, cyt. za: D. Ben-Amos: *Toward a Definition...*, s. 5.

studiów nad kulturalną przeszłością, teraźniejszością i przyszłością Europy. Jednym z głównych wątków przewijających się podczas tego kongresu (skupiającego około 750 badaczy z ośrodków uniwersyteckich z ponad 50 krajów świata) była nowa europejska tożsamość, świadomość paneuropejska wyrastająca z pnia wspólnoty idei w narodowych językach i kulturach Europy.

Niniejszy szkic jest próbą rekonstrukcji czy raczej wskazaniem jednego z kierunków rekonstrukcji owej paneuropejskiej świadomości z perspektywy folkloru rozumianego zarówno jako szczególny zasób wiedzy, sposobów myślenia, jak też jako rodzaj sztuki w oralnej transmisji.

Nie od dziś wśród wielu idei specyficznych dla europejskiej współczesności istotne miejsce zajmują właśnie dążenia integracyjne zmierzające do propagowania i umacniania idei „wspólnego europejskiego domu”. Z punktu widzenia folklorystyki i etnologii idea ta nie jest wyłącznie metaforą współczesnego klimatu politycznego, lecz kulturową realnością. O jej zasadności przekonywał między innymi znany rosyjski folklorysta K. Czistow, dowodząc, że należałoby mówić raczej o „odrestaurowaniu” owego „europejskiego domu”, nie zaś o jego konstruowaniu, ponieważ międzykulturowa wzajemność współczesnych ludów europejskich jest długotrwałym i skomplikowanym procesem rozpoczętym już wtedy, kiedy pierwsze indoeuropejskie plemiona przywędrowały na swe główne terytorium, podczas gdy ugrofińskie i tureckie zajmowały obszar na zewnątrz tego terytorium⁴. Kształtowanie europejskiej wspólnoty kulturowej opierało się więc na wspólnym indoeuropejskim dziedzictwie, ale było również wynikiem innych czynników, jak choćby wspólnego typu gospodarowania (głównie kultura agrarna), wyzwalającego określone formy ekspresji psychospołecznej.

Także w skali ekumenizmu Europa zawsze rozpatrywana była jako specyficzny i jednorodny historyczno-etnograficzny i historyczno-folklorystyczny region. Wspólne korzenie ideologiczno-filozoficzne nadawało jej głównie chrześcijaństwo, w jego wariantach katolickim i ortodoksyjnym, z dwoma biegunami przyciągania: rzymskim i bizantyjskim, oraz protestantyzm. Wtopione w poszczególne kultury etniczne w procesach inkulturacyjnych wytworzyło ono duży areal powszechników kulturowych wspólnych subregionalnym wariantom kultur europejskich.

Oczywiście, o tożsamości etnicznej europejskich kultur zadecydowały wyróżniki kulturowe, zdeterminowane układem stosunków społeczno-gospodarczych i poziomem cywilizacyjnym, które jednak – dostrzegane z perspektywy wszystkich subregionów Europy – można rozpatrywać jako alternatywy kulturowe wspólne dla kultur pozostających ze sobą w bezpośredniej bądź pośredniej styczności historyczno-geograficznej (relacje interetniczne następowały poprzez ruchy

⁴ K. Czistow: *Traditional Culture and Building a Common European Home*. In: *Kulturnoje nasledije i tradicionnaja kultura narodow Ewropy w stanowleniji „obszczeeuropejskogo doma”*. *Materialy II Ewropejskoj Konferenciji po Narodnom Tworczestwu*. Nowgorod 1990, s. 82–87.

migracyjne, handel, ruchy misyjne itp.). Stąd europejskie i pozaeuropejskie badania folklorystyczne i etnologiczne wskazują na istnienie uniwersalnych *folk ideas*⁵, ulegających wprawdzie pewnym modyfikacjom w określonych środowiskach i kulturach regionalnych, jednakże pozostających istotnymi czynnikami europejskiej wspólnoty, świadectwem stałych parametrów mentalności paneuropejskiej, odmiennej od arabskiej, afrykańskiej itp. O kulturowej dyferencjacji europejskich subregionów świadczyłyby zatem głównie swoiste ustrukturywanie owych idei w ramach jednej kultury.

Na zależność zróżnicowanego rozwoju zjawisk kulturowych w różnych środowiskach etnicznych oraz ich podobieństwa w wielu obszarach geograficznych, dowodzące związku historycznego owych zjawisk, wskazywali już w wieku XIX niemieccy i austriaccy propagatorzy teorii *Kulturkreislehre* (F. Graebner, W. Schmidt, W. Koppers), dyfuzjoniści, dążący do rekonstruowania ruchu kultur poprzez określenie zespołów cech kulturowych (*Kulturkreise*) przemieszczających się razem, rozprzestrzeniających się z jakiegoś jednego, wspólnego centrum. Również XIX-wieczne językoznawstwo ustaliło tezę, iż prawie wszystkie języki europejskie wywodzą się ze wspólnego pnia praindoeuropejskiego. Na ów jeden wspólny pień wskazywał także amerykański antropolog niemieckiego pochodzenia F. Boas, twierdząc na podstawie badań terenowych nad rozprzestrzenianiem się opowiadań ludowych, że możemy bezpiecznie założyć, iż jeśli opowiadanie, które składa się z tej samej kombinacji wielu elementów, występuje w dwóch regionach, to wolno przyjąć, że jego pojawienie się w obu wynika z dyfuzji, występowanie bowiem danego typu opowiadania na danym obszarze jest wynikiem rozprzestrzeniania z jednego centrum⁶.

Badania geograficznej migracji ludowych motywów, opowiadań, szukanie pierwotnych form i archetypów rozpatrywanych tekstów (*Urform*) oraz ścieżek ich dystrybucji i filiacji na gruncie europejskim i światowym prowadzili również badacze szkoły fińskiej, których metoda porównawcza: geograficzno-historyczna okazała się bardzo płodna i inspirująca, choć spotkała się też ze stanowczą krytyką, podobnie zresztą jak orientacja dyfuzjonistyczna. Przypomnijmy, że pionierskie próby systematyki prozy ludowej A. Aarnego (na materiale fińskim oraz zbiorach bajek niemieckich braci Grimm i kolekcji bajek duńskich S. Grundtviga), powiązane z późniejszymi dokonaniem S. Thompsona, stworzyły reprezentatywny, światowy indeks motywów literatury ludowej⁷. Stały się wzorem dla analogicznych katalogów narodowych opartych na systemie Aarne–Thompson, ak-

⁵ A. B a s t i a n: *Völkergedanken*. In: *Der Mensch in der Geschichte. Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung*. Stuttgart 1860; por. też A. D u n d e s: *Folk Ideas as Units of World View*. In: *Toward New Perspectives in Folklore...*, s. 93–104.

⁶ Por. S. J. B r o n n e r: *American Folklore Studies: An Intellectual History*. Lawrence 1986, s. 65–66.

⁷ Por. S. T h o m p s o n: *Motif-Index of Folk-Literature*. Helsinki 1932–1935. Ed. 2. Copenhagen 1958.

centując przede wszystkim tekstową ciągłość zjawisk europejskich, przelamującą bariery etniczne. Wskazać by można przynajmniej kilka z owych systematyk, w których wędrówność motywów potwierdza tezę europejskiego folklorystycznego dyfuzjonizmu, na przykład na gruncie lotewskim: P. Šmits⁸, rosyjskim: N. P. Andrejew⁹, czeskim: V. Tille¹⁰, niemieckim: J. Bolte, J. Polivka¹¹, norweskim: R. T. Christiansen¹², irlandzkim: T. P. Cross¹³, francuskim: G. Huet¹⁴, szwedzkim: F. L. Utley¹⁵, a na gruncie polskim doskonale znana folklorystom J. Krzyżanowskiemu *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*¹⁶ (dalej: PBL).

W polu poszukiwań płaszczyzn kulturowej wspólnoty pozostają także badania strukturalistyczne nad zjawiskami kultury i literatury zainicjowane przez rosyjskiego etnologa W. Proppa¹⁷, które wprowadziły zasadnicze rozróżnienie pomiędzy stałym modelem, stałymi typami zdarzeń i postaci oraz ich zmiennymi i różnorodnymi realizacjami. Pozwoliły one spojrzeć na teksty kultury z podwójnej perspektywy – cech modelowych, stanowiących *constans*, świadectwo wspólnoty, odsłaniających często cechy uniwersalnej nieracjonalnej logiki pierwotnej, oraz wielości realizacji i atrybutów, kształtów nadawanych przez lokalne warianty kultury, światy wyobraźni. Przełomem okazało się więc przejście od typologii przez treść (taksonomia szkoły fińskiej) do typologii przez strukturę. Propozycje Proppa stały się impulsem do stworzenia przez semiotyków i teoretyków literatury i folkloru pierwszej „gramatyki generatywnej” tekstu – ustalenia wzorca genotypowego wspólnego pewnej klasie tekstów niezależnie od ich zróżnicowania na poziomie fenotypowym. Rozwój strukturalizmu w kierunku generatywności (C. Lévi-Strauss, R. Barthes, A. Greimas, T. Todorov, C. Bremond) sprawił, że teoria ta przestała „obowiązywać” wyłącznie na gruncie folklorystyki i stała się teorią interdyscyplinarnych badań w wielu gałęziach humanistyki.

Wędrówność „idei ludowych” w obrębie Europy jest obserwowalna bardzo wyraźnie w odniesieniu do wielu gatunków folkloru: głównie podań wierzeniowych, zagadek, przysłów, a zwłaszcza bajek magicznych, w których przypadku ze

⁸ P. Šmits: *Latviešu pasakas un teikas*. Vols. 1–7. Riga 1925–1931.

⁹ N. P. Andrejew: *Ukazatel skazocznych sjużetow po sistiemie Aarne*. Leningrad 1929.

¹⁰ V. Tille: *Soupis českých pohádek*. Sv. 1–3. Praha 1929–1937.

¹¹ J. Bolte, J. Polivka: *Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm*. Bds. 1–5. Leipzig 1913–1932.

¹² R. T. Christiansen: *The Migratory Legends, or Proposed-List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants*. Helsinki 1958 (Folklore Fellows Communications, n° 175).

¹³ T. P. Cross: *Motif-Index of Early Irish Literature*. Bloomington 1952.

¹⁴ G. Huet: *Les Contes populaires*. Paris 1923; P. Sébillot: *Le Folk-lore de France*. Vol. 1–4. Paris 1904–1907.

¹⁵ F. L. Utley: *Some Noah-Tales from Sweden*. New York 1960.

¹⁶ J. Krzyżanowski: *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*. T. 1–2. Wrocław 1962–1963.

¹⁷ W. Propp: *Morfologija skazki*. Leningrad 1928 (wydanie 2: Moskwa 1969); wydanie polskie: *Morfologia bajki*. Przeł. W. Wojtyga - Zagórska. Warszawa 1976.

szczególnością jaskrawością ujawniają się zasadnicze paradoksy – bajki należą bowiem do sfery ludowej fantazji, podczas gdy liczba ich motywów jest dość ograniczona, większość opowiadań ma zasięg światowy i równocześnie ze szczególną intensywnością odzwierciedla osobliwości danego etnosu, czyli tzw. paradoks: bracia Grimm/Bolte–Polivka, przy tym europejskie opowiadania wyróżniają się na tle światowym jako wspólny typ różniący się w ramach regionów i narodowych tradycji¹⁸.

Do gatunków cechujących się bodajże największymi możliwościami asymilacji w nowych środowiskach etnicznych należą opowieści komiczne (humoreski). Stąd wybór tego gatunku do analizy porównawczej motywów wędrownych, ze wskazaniem na materiał źródłowy z repertuaru grupy etnograficznej należącej do jednej z najbardziej zachowawczych w optyce etnograficznego zróżnicowania Polski – góralszczyzny podtatrzaskiej¹⁹. Wielowiekowa hermetyczność obszaru zamieszkanego przez tę grupę sprawiła, że wśród nosicieli jego kultury, z perspektywy „od wewnątrz”, zawsze istniało silne przeświadczenie o oryginalności swej kultury, w tym również form werbalnych. Toteż teza o wędrowności „idei ludowych” nasuwa niemało pytań, a wśród nich to o charakter źródeł i mechanizm kulturowych regularności w genetycznie – zdawałoby się – niezależnych analogiach kulturowych.

Również ogólne spojrzenie na polską humorystykę tradycyjną pozwala dostrzec zarówno jej odrębności regionalne (choćby odmianę śląską wyróżnioną w badaniach D. Simonides²⁰), jak też cechy wspólne z tekstami innych europejskich obszarów kulturowych, konceptów, schematów osnutych wokół wątków i motywów wędrownych obecnych w folklorze wielu narodów Europy, czasem i poza Starym Kontynentem, jednakże zaadaptowanych do warunków lokalnych. Większość humoresek przypisywanych Sabale – słynnemu góralskiemu bazarzowi z końca XIX i początku XX wieku – czy tekstów zapisywanych w tym okresie przez zbieraczy jako anonimowe zawiera pomysły nie oryginalne, lecz przyswojone. Tej prawdy nie uświadamiali sobie długo wydawcy materiałów podhalańskich – przekonanie o absolutnej rodzimości humoresek było jednym z przejawów tendencji mitologizujących ten obszar kulturowy, uważany, i słusznie, za przetrwalnik cech kultury staropolskiej²¹. Zwrócenie uwagi na tę kwestię nie zmienia wartościowania podhalańskiej humorystyki, lecz włącza ją pełniej w nurt ogólnoeuropejskiego dziedzictwa²². Jednym z przykładów może być chociażby słynna

¹⁸ K. C z i s t o w: *Traditional Culture...*, s. 86.

¹⁹ Najobszerniejszy zbiór humoresek podhalańskich zawiera antologia: *Gawędy Skalnego Podhala*. Oprac. i przedmowa W. W n u k. Wyd. 4. Kraków 1981.

²⁰ Por. D. S i m o n i d e s: *Czy istnieje odrębna anegdota śląska?* W: *T a ż: Bery to nie tylko gruszki, czyli rzecz o humorze śląskim*. Opole 1984, s. 27–66.

²¹ Por. A. B r z o z o w s k a - K r a j k a: *Wstęp*. W: *Coby zgryzote poniechać. (Humoreski podhalańskie)*. Wybór, wstęp i oprac. A. B r z o z o w s k a - K r a j k a. Kraków 1997, s. 5–14.

²² Por. tamże.

Sabałowa bajda *O diable* zapisana przez B. Dembowskiego i inny jej wariant przez A. Stopkę²³. Podstawę tego tekstu stanowi schemat bardzo popularny w folklorze całej Europy dotyczący zakładu chłopca z diabłem (według systematyki Aarne–Thompson AT1091²⁴, w PBL 28 wariantów, T1030 – diabeł oszukany przy podziale plonów – rejestrują ten schemat również Bolte i Polivka²⁵). Opowiadania tego typu o oszukiwaniu potężnego, ale głupiego przeciwnika przybiegają w różnych kręgach kulturowych różne postaci: w Polsce przeciwnikiem jest diabeł, w Rosji – zły czarodziej, Merkury wśród dawnych Słowian zachodnich, olbrzym ork w kulturze celtyckiej. Czas ich pochodzenia datuje się na okres średniowiecza, źródłem zaś jest częściowo folklor wschodni i starożytny. Powstały one w większości na terenie Europy, a ich pierwsze europejskie wersje pochodzą z XIII wieku. Najstarszy ślad tego pomysłu w Polsce znajdujemy w komedii *Mięsopust* z 1622 roku²⁶. Można przypuszczać, iż zrodził się on prawdopodobnie jako antidotum na liczne opowieści o biblijnym szatanie kusicielu, przed którym chroniła tylko modlitwa; z czasem humoreska oparta na tym motywie stała się wyrazem sprytu ludzkiego adwersarza, jego konceptu, pomysłu w zwalczaniu demona²⁷. Jej warianty podhalańskie były bardziej lub mniej cenzuralne w zależności od audytorium (męskiego bądź żeńskiego). Dużą liczbę wariantów zarejestrowano również na Białorusi (w systematyce L. Baragi²⁸ wątek ten umieszczono jako podgrupę T1920H).

Równie ilustratywny przykład na wędrówność motywów stanowi opowiadanie humorystyczne *O chłopie co diabła wytończył* (inny wariant: *Śmierć w nogach czy Jak chłop śmierć wytończył*), z fragmentem należącym do szeroko rozbudowanej, popularnej w całej Europie bajki o kumie-Śmierci. Pierwsza zanotowana wersja bajki pochodzi z Islandii, sprzed 1339 roku, późniejsze jej opracowania nowelistyczne – z Włoch, a humorystyczno-dramatyczne – z Niemiec²⁹. Najliczniejsze zapisy ludowe pochodzą z krajów skandynawskich i z Niemiec. Bajka cieszyła się też dużą popularnością wśród Słowian (w PBL – 25 wariantów, T332).

Podobne europejskie związki na płaszczyźnie folklorystycznej dostrzec można w znanym powszechnie, nie tylko na Podhalu, opowiadaniu *O zaśpionym wojaku*, będącym refleksem europejskiej kultury rycerskiej (w PBL ponad 50 wariantów). Jest to międzynarodowa opowieść o charakterze podaniowym wiążąca się przeważnie z grotami górskimi oraz osobami wielkich wodzów i królów, szcze-

²³ „Wista” 1892, T. 6, s. 144–145; A. Stopka: *Sabała. Portret, życiorys, bajki, powiastki, piosnki, melodie*. Kraków 1897, s. 80–82.

²⁴ A. Aarne, S. Thompson: *The Types of the Folktale*. Helsinki 1961.

²⁵ J. Bolte, J. Polivka: *Anmerkungen...*, Bd. 3, s. 355–363.

²⁶ Por. rekonstrukcje T. Brzozowskiej w: *Sabałowe bajki*. Red. T. Brzozowska. Wstęp J. Krzyżanowski. Warszawa 1969, s. 130–131.

²⁷ D. Simonides: *Księga humoru ludowego*. Warszawa 1981, s. 10.

²⁸ L. Baraga: *Siuzety i matywy bielaruskich narodnych kazak*. Mińsk 1978, s. 238.

²⁹ Por. J. Bolte, J. Polivka: *Anmerkungen...*, Bd. 1, s. 377.

gólnie popularna wśród ludów celtyckich i romańskich pod nazwą opowieści o królu Arturze i rycerzach okrągłego stołu czy legend o Karolu Wielkim lub pieśni o Rolandzie, w literaturze germańskiej wiązana z cesarzem Fryderykiem Rudobrodym (podanie od średniowiecza rozpowszechnione w Europie). Dołączana jest czasem do niej opowieść o złotej kaczcze – motyw spotykany w Polsce zachodniej i południowej, znany w folklorze niemieckim, skąd prawdopodobnie przeniesiony został do tradycji polskiej. Powszechność i ciągła żywotność motywu „śpiącego wojska” w polskiej tradycji ustnej wynikały z jego nieustannej aktualności w obliczu narodowych zagrożeń – śpiący rycerze obudzą się bowiem wówczas, gdy przyjdzie czas na ich nadnaturalną skuteczną interwencję³⁰. Nowe, współczesne warianty, już autorskie, powstawały na Podhalu około 1980 roku, poświadczając tę tezę.

Dużą popularnością w folklorze północnoeuropejskim oraz w południowej Słowiańszczyźnie cieszył się pomysł stworzenia kobiety z psiego ogona, wywodzący się z tradycji rabinistycznej, wykorzystany przez H. Sachsa (*Der Hundschwanz*, 1557). Podhalańska wersja tego motywu przyjęła postać humoreski *Jak Poniezus stworzył babe*, należącej do grupy opowiadań aitiologicznych odwołujących się do ludowej antropogenezy.

Na motywy wędrowne klasycznego pochodzenia wskazywał W. Klinger³¹, dostrzegając w tym kontekście grupę opowiadań pokrewną wcześniej przywoływanej, także będących próbą ludowej interpretacji mitycznych początków rodu ludzkiego (opowiadanie *Jak Poniezus stworzył człowieka*). Bajka o zwierzęcych właściwościach człowieka w różnych okresach jego życia (przypomnijmy: „Kie młody, to głupi jak ciele. Kie zaś urośnie, to góni jak pies i nika sie nie stanowi. Zaś kie noń starość przydzie, to znowu głupieje jako osieł, haj”³²) należała do szeroko znanych w Europie, pochodziła z zasobu Ezopowego. W wersji łacińskiej notowano ją już w XVI stuleciu, a w wiekach XVII i XVIII występowała w formie bajek literackich. Spotykana w folklorze na terenie Europy południowej, we Włoszech, Jugosławii, Bułgarii, Czechach oraz na Litwie, o czym zaświadcza Bolte i Polivka³³. W wersji góralskiej puenta Sabalowej humoreski implikuje podrzędną rolę kobiety w tej społeczności, wbrew wzorcowi chrześcijańskiego kultu maryjnego, wszechobecnego w tradycji polskiej od XVII wieku.

Podobnych przykładów wskazujących na wspólnotę motywów opowiadań ludowych różnych ludów Europy można przywoływać wiele. Niektóre z nich opierają się na wierzeniach znanych kulturom europejskim, jak choćby wiara w boginki – istoty na poły demoniczne, mieszkające nad wodami czy w lasach, znane społecznościom niemal całej Europy, odznaczające się szpetnym wyglądem, hała-

³⁰ Por. J. Hajduk-Nijkowska: *Temat śpiącego wojska w folklorze polskim. Próba typologii*. Opole 1980.

³¹ W. Klinger: *Z motywów wędrownych klasycznego pochodzenia*. Poznań 1921.

³² A. Stopka: *Sabała...*, s. 57.

³³ J. Bolte, J. Polivka: *Anmerkungen...*, Bd. 3, s. 290.

sujące nocami, mściwe, napastujące dziewczęta i kobiety, zwłaszcza położnice, którym usiłowały zamieniać dzieci. Podobne cechy miały w wierzeniach europejskich demony leśne, wodne i górskie, na które wskazuje Thompson w swej systematyce (na przykład F232.2, F460.1,2, G123), przeważnie w odniesieniu do materiału germańskiego i skandynawskiego (najprawdopodobniej, zdaniem J. Krzyżanowskiego, najwcześniejsza wzmianka na gruncie europejskim o demonach z długimi piersiami pochodzi z jednego z fundamentalnych zbiorów bajki europejskiej *Il Pentamerone* G. Basilego, 1634–1636³⁴).

Z tezy dotyczącej wędrowności „idei ludowych” wyłania się problem istotny dla tego szkicu: lokalność (rodzimość) a paneuropejskość (powtarzalność), związany również z prawdziwością innej tezy, mianowicie o występowaniu subregionalnych odmian polskiej humoreski. Zasadne jest także twierdzenie o istnieniu odmiennej góralskiej humoreski, jakie w odniesieniu do anegdoty śląskiej sformułowała D. Simonides³⁵. Wśród mechanizmów decydujących o teź lokalności/rodzimości należałoby wyróżnić przede wszystkim: społeczno-historyczne determinanty (elementy regionalnej historii i legendy), konkretyzację i lokalizację pochodzenia bohaterów, lokalizację geograficzną miejsc akcji, liczne realia obyczajowe oraz kod podawczy – gwarę. Suma tych cech decyduje o pełnej asymilacji obiegowych schematów, ich swojskości, jak choćby w przypadku Sabalowej wersji anegdoty *Jak sie zemścił zbójnik na garncozu* (PBL, T167a; w wariantach pozapodhalańskich miejsce zbójnika zajmuje górnik, pijak lub Żyd); anegdota ta, znana w folklorze włoskim i żydowskim, wykorzystuje w zakończeniu żart za skrzywdzenie kobiety, zgodnie z ludowym traktowaniem zbójnika jako rzecznika sprawiedliwości. Dostrzegamy zatem specyficzne ustrukturowanie owych wędrownych „idei ludowych”, których zdolności adaptacyjne określała środowiskowa cenzura prewencyjna.

Nadal otwarte pozostaje jednak podstawowe zagadnienie wyjaśnienia międzykulturowych analogii, czyli tzw. problem Galtona³⁶ – czy i do jakiego stopnia są one rezultatem dyfuzji zachodzącej w warunkach kontaktu kulturowego, a więc międzykulturowej komunikacji, oraz czy i w jakiej mierze owe międzykulturowe analogie są rezultatem paralelizmu kulturowego, niezależnego rozwoju kultur, zgodnie z tezą N. P. Andrejewa, że jednakowy materiał źródłowy stwarza warunki do powstawania niezależnie w różnych miejscach bardzo podobnych opowiadań³⁷.

W przypadku humorystyki jako działu literatury oralnej już ten element kulturowy cechuje się dużą dyfuzyjnością i komunikatywnością jako jawny, nie

³⁴ J. Krzyżanowski: *Polska bajka ludowa...*, T. 1, s. 12.

³⁵ D. Simonides: *Czy istnieje odrębna anegdota śląska...*, s. 27 nn.

³⁶ Por. R. Naroll: *Galton's Problem*. In: *A Handbook of Method in Cultural Anthropology*. Eds. R. Naroll, R. Cohen. New York 1973.

³⁷ Por. N. P. Andrejew, legenda o zbój Madeju, Helsinki 1927 (Folklore Fellows Communications, n° 69), s. 269.

obciążony żadnymi tabu, preferujący schematy fabularno-wyobrażeniowo-myślowe, zgodnie z ich intencją służące naprawianiu świata, piętnujące zachwianie pierwotnego ładu. Tym samym wykazuje on względną łatwość adaptowania się do drugiego, nawet bardzo hermetycznego, systemu kultury. Rodzi się jednak pytanie, czy z punktu widzenia etnopsychologizmu, porównawczych badań świadomości, a zwłaszcza obrazów i stereotypów etnicznych, stałe formuły (matryce wyobraźni ludowej) nie prowokują uniwersalnych modeli (sposobów) reagowania umysłu ludzkiego, oczywiście w ramach określonej wspólnoty kulturowej i jej również określonego systemu norm i wartości narzucającego stałe parametry myślenia (w tym kierunku zdążyły na przykład badania W. Wundta poszukującego prabaśni³⁸). Jak zatem należałoby widzieć rozwiązanie problemu Galtona i czy w ogóle jest ono możliwe?

Przywołana w artykule perspektywa tradycji folklorystycznej, jej schematów i ich regionalnej adaptacji niewątpliwie potwierdza tezę dotyczącą miejsc wspólnych europejskiej świadomości. W dobie współczesnej, cechującej się „oralnością wtórną” (opinia W. J. Onga) i ekspansją wirtualnej „autostrady komunikacyjnej”, otwieraniem się enklaw i wzrostem roli turystyki, ten obszar z pewnością ulegnie rozszerzeniu. Jednakże mechanizmy adaptacyjne nowych *folk ideas* pozostaną te same, dopóki istnieć będzie świadomość narodowej i regionalnej odrębności (relacje pomiędzy cechami swoistymi i wspólnymi). Jak można przypuszczać, nawet w przyszłych „Stanach Zjednoczonych Europy” świadomość paneuropejska będzie tylko elementem świadomości narodowej, a problem Galtona pozostanie nadal otwarty. Nie straci również swej aktualności idea *e pluribus unum*.

³⁸ Por. W. W u n d t: *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte*. Leipzig 1912, s. 267, cyt. za: H. H o n t i: *Volksmärchen und Heldensage, Beiträge zur Klärung Ihrer Zusammenhänge*. Helsinki 1931 (Folklore Fellows Communications, n° 95), s. 16–18.

Folkloristic indicators of cultural unity of Europe

S u m m a r y

In this paper the authoress makes an attempt to reconstruct Pan-European conscience from the point of view of traditional folklore. Within the range of looking for common cultural area of the community of the European nations she can see existence of the universal *folk ideas* which in fact undergo some real modifications in cultures of the European sub-regions but still remain the proof of constant parameters of Pan-European mentality, different from Arabic, African and the like. She also points to scientific interest with this problem of the XIXth and the XXth century ethnologists and folklore researchers, among others the diffusionists, Finnish school scientists and structuralists.

The subject matter of her research work is translocation of the „folk ideas” within Europe (patterns and adaptations), well observed from the genological perspective – genres of folklore with greatest possibility of assimilation in new ethnical milieu (especially comic stories – full of humour).

The source material used for comparative analysis of the wondering motifs (translocation) comes from the repertoire of the ethnographic group which belongs to one of the most well preserved in Poland (The Lower Tatras Highlanders) and reveals the basic problems of the folkloristic unity of Europe. The latter ones deal with relationships like: locality (origin) versus Pan-European conscience (repeatings) on the level of adaptational abilities of the folk texts and explanation of inter-cultural analogy, that is of the so called Galton’s problem – and whether these intercultural analogy examples are the result of diffusion in culture contact conditions or of cultural parallelism – independent development of cultures. This questions still remains unanswered especially in reference to more complex phenomena of the present day European cultural reality.

Folkloristische Voraussetzungen der europäischen Kultureinheit

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Autorin versucht, den paneuropäischen Bewusstsein aus der Sicht des traditionellen Folklorismus wiederzugeben. Auf der Suche nach kulturellen Ebenen der Gemeinschaft von europäischen Nationen macht sie uns auf universelle *folks ideas* aufmerksam, die zwar den konkreten Modifizierungen in europäischen Subkulturen unterliegen, aber von gleichbleibenden Parametern in paneuropäischer, unterschiedlicher von arabischer, afrikanischer u.a. Mentalität zeugen. Sie weist auch darauf hin, dass sich viele Wissenschaftler (Ethnologe, Folkloristen, Diffusionisten, Forscher aus der finnischen Schule, Strukturalisten) im 19. und 20. Jh. für diese Problematik interessiert haben.

Zum Gegenstand ihrer Untersuchungen macht sie die Wanderung der „Volksideen” auf dem europäischen Gebiet (Schemata und Adaptationen), die aus genologischer Sicht, der folkloristischen Gattungen, die über die größten Assimilationsmöglichkeiten in neuen ethnischen Kreisen (v.a. komische Erzählungen – Humoresken), beobachtbar sind.

Das Quellenmaterial zur vergleichenden Analyse von Wandermotiven wurde dem Repertoire einer der konservativsten ethnischen Gruppen in Polen (Tatra-Goralen) entnommen und veranschaulicht Hauptprobleme der europäischen Folkloreinheit. Zu diesen Problemen gehören u.a. die Relationen zwischen der Lokalität (dem Volkstümlichen) und dem paneuropäischen Charakter (Wiederholbarkeit) auf der Ebene von Adaptationsfähigkeit folkloristischer Texte und auf der Ebene von interkulturellen Analogien, d.h. vom Galtons Problem – ob diese interkulturelle Analogien der Diffusion beim kulturellen Kontakt herzuleiten sind, oder ob sie vielleicht Folge des kulturellen, von der Entwicklung verschiedener Kulturen unabhängigen Parallelismus sind. Die Frage bleibt immer noch offen, besonders wenn man mit komplizierteren Erscheinungen der zeitgenössischen Kultureinheit zu tun hat.